

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИЇ

УДК 343.982.4

М.Ю. Будзієвський, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри криміналістики, судової
медицини та психіатрії Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИНИКНЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Розглянуто питання щодо становлення, розвитку, перспектив криміналістичного документознавства, розкрито можливості цього виду дослідження та сфери його застосування.

Ключові слова: почерк, документ, дослідження, криміналістика, технічна експертиза документів, криміналістичне документознавство.

Рассмотрены вопросы становления, развития, перспектив криминалистического документоведения, раскрыты возможности данного вида исследования и области его применения.

In the present article discusses the formation, evolution and theoretical problems and prospects of Forensic Documentation, disclosed the possibility of this type of research and its use.

Актуальність статті зумовлена недостатньою науковою розробленістю і великою практичною значущістю системи теоретичного і прикладного знання криміналістичного документознавства, яка може бути спрямована на пошук, оцінку, дослідження криміналістично значущих документів і пов'язаних з ними слідів і використана у слідчій, оперативно-розшуковій та судово-експертній практиці.

Криміналістичне документознавство як сфера наукового знання і вид соціальної практики не виникло несподівано, відразу, саме по собі. Воно має глибоку передісторію, опирається на об'єктивні закономірності, емпіричні і теоретичні передумови, зумовлено насущними потребами правозастосовної практики у карному судочинстві.

Розвиток уявлень про криміналістичне документознавство нерозривно пов'язаний з історією, етапами, тенденціями розвитку науково-технічного прогресу і криміналістики. Криміналістичне документознавство, поза сумнівом, тісно пов'язано і з практикою фальсифікації, підробки та використання підроблених документів.

А отже, метою цієї статті є вивчення історичного процесу розвитку поняття «криміналістичне документознавство», можливостей використання спеціальних знань для проведення досліджень документів і пов'язаних з ними об'єктів під час проведення слідчих дій.

Підробки документів спостерігаються з тих пір, відколи люди навчилися писати. Про них відомо ще з часів Стародавнього Риму, зокрема судові спори у ті часи найчастіше були пов'язані з підробкою заповітів. Як і скрізь, з появою писемності на Русі почалися й підробки документів. Згадки про них містяться у Псковській судній грамоті (XIV ст.). У цьому юридичному документі говориться про так звані брехливі грамоти. Судебник 1550 року визнає підробку документів небезпечним злочином і ставить його в один ряд з розбоєм і вбивством [1].

У літературі з криміналістичної історіографії наведено багато прикладів донаукового вітчизняного і зарубіжного досвіду судового дослідження письмових документів, яке призначалось у разі сумніву щодо їх достовірності. Основний предмет цих досліджень того часу — почерк. Ще тоді, коли не було передумов для формування криміналістики як науки, у судових протоколах згадувалися «досвідчені у звір'янні почерків особи». На Русі такими особами зазвичай були «дяки і подьячі — великі мастаки записувати судні справи у наказах». Цих прародителів сучасних експертів-почеркознавців потім змінили секретарі «присутніх місць», писарі, вчителі краснопису — каліграфи. У своїх висновках вони опиралися на особистий досвід і власні суб'єктивні уявлення. У результаті виникали непоодинокі для таких «експертиз» помилки, а то і зловживання через те, що дослідження, які проводилися, не підкріплювалися науковими даними і методами.

Перша друкована праця, присвячена експертизі документів в Європі, за авторством парижанина Франсуа Демеля була опублікована у 1604 році. Вона мала назву «Поради з розпізнавання підробних рукописів і порівняння почерків і підписів для того, щоб уміти бачити і виявляти всякі підробки; з детальним і повним поясненням мистецтва письма; про те, як розпізнати і розшифрувати приховані і таємні письмена». Ця робота цікава не лише як перша спроба створення методичних основ судового почеркознавства (це її головне призначення), але і як крок на шляху до розробки технічного аспекту дослідження документів, що згодом стало важливою галуззю криміналістичної техніки. Книга Ф. Демеля, видана тричі, була першою друкованою працею, спеціально присвяченою судовому дослідженню документів. У тому самому XVII ст. у Парижі вийшла друга книга з криміналістичного дослідження документів, написана Жаном Равено — одним із членів корпорації експертів-письмознавців [2, с. 158].

З роками на зміну каліграфічному дослідженню рукописів прийшла графологія як вчення про визначення характеру людини за її почерком, яке опиралось на положення про зв'язок певних рис характеру виконавця тексту з його почерком (тією чи іншою формою, висотою, шириною, нахилом літер, іншими ознаками графічної сторони письма).

У 1624 році італійський лікар Камілло Бальді з міста Болонья видав першу книгу з графології «Роздуми про спосіб вивчення якостей і звичок того, хто писав, за його письмом», що справила сильне враження на велику кількість людей, які її прочитали [3].

У XVIII і XIX ст. в Італії, Франції та Німеччині вийшло кілька книг, присвячених можливості встановлення за почерком зросту, голосу, навіть кольору волосся і

очей того, хто писав. Одним з яскравих представників графологічної школи дослідження письма був І.Ф. Моргенштерн. На початку ХХ ст. в Росії було видано його працю під назвою «Психографологія». Моргенштерн визначав психографологію як науку про визначення внутрішнього світу людини за її почерком.

Слід зазначити, що як на етапі виникнення, так і з часом (особливо за радянських часів) ставлення до графології було критичним. І для критики були і є вагомі підстави, адже нічого, крім посмішки, не може і нині викликати така, наприклад, думка Моргенштерна за результатами його дослідження почерку Омеляна Пугачова: «Зухвала, груба, жорстока людина. Середнього зросту, плечиста, коренаста, груба, проста особа, запалі очі, лиходійсько-хитрий погляд» [4, с. 149—150]. Процитоване, швидше за все, складалось як за ознаками змістовної частини письма, так і за тими відомостями, які потрапляли до дослідників з інших джерел. Думки графологів були слабо аргументованими, інтуїтивними, нерідко мали невизначений характер, а отже, сприяли не з'ясуванню, а затуманенню істини.

Графології не вдалось закріпитися у судовій практиці, її занепаду сприяла недостатньо розвинена наукова база. Водночас у цьому вченні є свої раціональні зерна і здорові ідеї. Не все те, що свого часу демонстрували і пропагували психографологи, належить до сфери безпідставного фантазування. Низка закономірних зв'язків ознак почерку і психологічних ознак особи, що писала, все-таки існує, що і доведено сучасною наукою.

Одним з результатів бурхливого розвитку науково-технічного прогресу, яким ознаменовані друга половина ХІХ ст. — ХХ ст., була поява нових матеріалів, засобів і способів фіксації інформації, її зберігання і передачі, постійне вдосконалення різних носіїв інформації. Паралельно розвитку науково-технічного прогресу відбувався процес криміналізації його досягнень, залучення до злочинної діяльності продуктів науково-технічної творчості, у тому числі засобів фоно-, кіно-, фото-, відеозапису, комп'ютерної техніки, арсеналу носіїв письмової та усної мови, інших засобів комунікації.

Зрозуміло, що все це позначалось на розвитку технічних засобів і методів виявлення, вилучення, дослідження і використання документів у кримінальному процесі. Поступово зміцнювалася теоретико-методична база судових експертиз документів, формувалися нові напрями і галузі криміналістичного знання, виникали раніше невідомі види експертизи зазначених об'єктів.

Разом з експертизою почерку із середини ХІХ ст. в Росії почали розвиватися дослідження реквізитів документів — відбитків друку, штампів, барвників, матеріалу документів, інших їх елементів. Розроблялися різні методи виявлення підробки документів, технічні засоби (прилади, матеріали, апаратура тощо), що використовувалися з цією метою, тобто, за висловом радянського криміналіста М.В. Терзієва, проводилася технічна експертиза документів [5].

Значний внесок у становлення та розвиток цього напрямку вніс Є.Ф. Буринський (1849—1912 рр.), а саме:

– принцип Є.Ф. Буринського, що згодом дістав назву принципу криміналістичної трансформації, набув форми закону розвитку криміналістики, зміст якого зводиться до активного, творчого використання цієї наукою досягнень науково-технічного прогресу з метою вирішення завдань як власне самої криміналістики, так і практики боротьби зі злочинністю;

– судова фотографія, піонером якої був Є.Ф. Буринський, посіла належне місце в системі криміналістичних знань, її засоби і методи досягли високого рівня досконалості, на її основі сформувався новий вид судової експертизи — судово-фотографічна експертиза;

– судове почеркознавство, опираючись на розробки Є.Ф. Буринського, набуло міцних наукових основ, активно використовуючи дані фізіології, вчення про вищу нервову діяльність, інформатики, математичної статистики та інших наук;

– за ідеями Є.Ф. Буринського формуються вчення про ознаки, суб'єкт і об'єкт судової експертизи, інші приватно-криміналістичні теорії, навчання, концепції [6, с. 8].

Останні 50 років ХХ ст. пройшли під знаком становлення і бурхливого дослідження понятійного наповнення, змістовної частини документів як носіїв письмової мови, на базі результатів яких сформувався новий розділ криміналістики. Ще зовсім недавно, аналізуючи цей розділ, І.Ф. Крилов нарікав: «Він поки що не отримав однозначного найменування. Одні автори називають такі дослідження криміналістичною атрибуцією, другі — судовою лінгвістикою, треті — судовим авторозведенням. У сучасній експертній практиці дослідження письмової мови здебільшого проводяться поки що як доповнення до дослідження ознак почерку. Значно рідше вони є самостійними експертизами, що вирішують ідентифікаційні завдання (встановлення автора) або неідентифікаційні питання (встановлення віку, фізичного або психічного стану особи, яка писала)» [7, с. 194—195].

На сьогодні цей розділ криміналістики, що отримав назву криміналістичного автороззнавства, швидко розвивається, ставши традиційною галуззю наукової, дидактичної і практичної криміналістики, а судово-автороззнавча експертиза стала повноправним «членом сім'ї» судово-експертних досліджень. При цьому судово-автороззнавча експертиза призначається не лише для дослідження рукописного матеріалу, але і для дослідження різних носіїв письмової мови (машинописних текстів, мовної поліграфічної продукції тощо).

Процеси глобальної автоматизації, розвитку електроніки, сучасних високоефективних засобів накопичення, зберігання, обробки, передачі і використання інформації, характерні для другої половини ХХ ст., сприяли розширенню можливостей боротьби як з новими, так і з традиційними видами злочинів (наприклад, так званих комп'ютерних). Такі можливості відкрилися у зв'язку з вивченням принципово нового виду документів — комп'ютерного, електронного документа як об'єкта права і криміналістики [8]. Багато дослідників долучилися до вивчення криміналістичного аспекту цього виду документа, і сьогодні закладено основи для нового, доволі перспективного напрямку криміналістики, виключно актуального для сучасної практики боротьби зі злочинністю. Є всі підстави вважати, що результати досліджень у цьому напрямі виявляться корисними для оновлення, удосконалення, подальшого розвитку традиційних підходів, засобів і методів, що вживаються у межах техніко-криміналістичного вивчення підробок, фальсифікації окремих письмових та інших документів. Крім того, наукові дослідження у сфері електронного документообігу сприятимуть розвитку традиційного судово-бухгалтерського та економічного аналізу діяльності підприємств (організацій, установ), модернізації його методико-методологічного інструментарію.

Як свідчить аналіз, у криміналістиці відбувається процес активного формування складної, розгалуженої, багатопланової сфери наукового знання і практичної

діяльності, пов'язаної з виявленням, дослідженням і використанням у карному судочинстві різних видів документів та інформації, яку вони містять. При цьому криміналістичне документознавство пройшло довгий шлях від елементарного «звіряння почерків» і «доморослої» каліграфії до рівня передової сучасної теорії, високоефективної технології і безперечних практичних результатів, достовірність яких забезпечується доволі міцною науковою базою і новітніми методами досліджень.

Однією з важливих особливостей криміналістичного документознавства як галузі криміналістики є його інтеграційний характер. Тенденції інтеграції та диференціації знання характерні для різних наук, їх частин, розділів, галузей. «Схожі тенденції проявлялися упродовж всієї історії науки. Якщо для періоду накопичення емпіричного матеріалу помітнішою була диференціація наук... то для етапу побудови розвинених теорій характерною виявилася інтеграція наукового знання» [9, с. 245]. Отже, диференціація неминуче призводить до інтеграції. Звичайно, не йдеться про штучне виокремлення одного процесу, а про співвідношення міри вираження того чи іншого аспектів цієї закономірної тенденції, масштабу і глибини переважання одного аспекту над іншим на певних етапах розвитку наукового знання. «Якщо у період «затишшя», у період накопичення фактів і матеріалів переважає диференціація, то у період різких ломок старих наукових концепцій, зміни однієї наукової картини світу на іншу переважає інтегруюча тенденція» [10, с. 73]. Чим вище рівень розвитку науки, тим очевидніше, що обидві ці тенденції проявляються у діалектичній єдності.

Як зазначено вище, криміналістичне документознавство (криміналістичне вчення про документ) виникло на основі інтеграції результатів, досягнутих у межах теоретичної і практичної діяльності, пов'язаної з науковим і судовим дослідженням окремих категорій документів, тих чи інших сторін, рис і аспектів цього об'єкта пізнання, з'єднавши їх на основі існуючих органічних зв'язків в одну цілісну системну освіту. Увібравши у себе окремі, такі, що традиційно склалися, відносно самостійні види документознавства, синтезуючи і вбираючи нові підсистеми, напрями, відгалуження документознавчих досліджень, криміналістичне документознавство у міру розширення кола об'єктів, що вивчаються, залучення до процесу дослідження нових засобів і методів досліджень, накопичення теоретичного та емпіричного потенціалу усе впевненіше заявляє про себе, укріплює свої позиції, розширює свій життєвий простір у теорії і практиці боротьби зі злочинністю.

Першим, хто звернув увагу на справжні масштаби і різноманіття видів криміналістичного документознавства, виявив і описав, виходячи із системних позицій, його інтеграційну суть, є В.О. Образцов. Цю сферу дослідження він назвав криміналістичною документологією [11]. Термін сприйняли інші автори, і його було використано в їхніх працях [12, с. 17]. Проте нині цю сферу криміналістики правильніше визначати як криміналістичне документознавство, зважаючи на те, що цим поняттям можуть бути охарактеризовані [13, с. 79—82]:

- наукове, теоретичне документознавство;
- відповідна діяльність у карному виробництві (практичне документознавство);
- навчально-педагогічна діяльність в юридичних навчальних закладах (дидактичне документознавство).

Поняття «криміналістичне документознавство» поєднує у собі обидва цих значення, оскільки бути документознавцем практично означає не лише знати, що таке документ, які у нього інформаційні можливості, що являють собою засоби і методи виявлення, фіксації, вилучення, дослідження документів і використання документальних даних, але і вміти організувати і провести роботу з реалізації цих знань під час виявлення та процесуально-криміналістичного опрацювання цих об'єктів. До уваги слід взяти й те, що ця назва коректно кореспондується з такими базовими складовими криміналістичного документознавства, як почеркознавство і авторознавство.

Отже, криміналістичне документознавство охоплює такі менш загальні поняття, як криміналістичне почеркознавство, авторознавство і технічне дослідження документів.

Поява поняття «криміналістичне документознавство» зумовлена законами розвитку науки, логікою і потребами наукового і практичного пізнання, практики боротьби зі злочинністю. Процес його «визрівання» і залучення до наукового понятійно-термінологічного арсеналу підпорядкований тим самим об'єктивним закономірностям, що лежать в основі появи багатьох інших сучасних мовних новацій, а саме: «знаряддознавство», «зброезнавство», «вибухознавство», а також давно укорінених понять на кшталт «слідознавство», «наукознавство», «почеркознавство», «авторознавство» тощо.

Поняття «документ», «документознавство» належать до елементів категоріального апарату криміналістики. Вони є прикладом граничного узагальнення таких понять, як письмовий документ, фотодокумент, фонодокумент, електронний документ, почеркознавство тощо.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що криміналістичне документознавство, як і інші розділи, підрозділи, сфери науки криміналістики, є системою теоретичного і прикладного знання, яка, по-перше, поєднує в одне органічне ціле знання про різні види документів, що мають значення для здійснення пошуково-пізнавальної діяльності на стадіях порушення кримінальної справи, досудового розслідування і судового розгляду у кримінальних справах, а також знання про сліди виготовлення, переміщення, зберігання, збуту, підробки документів, інших незаконних дій з документами. По-друге, криміналістичне документознавство — це система знань про технологію, засоби, методи, прийоми виявлення, фіксації, вилучення, забезпечення збереження, попереднього (доекспертного) і судово-експертного дослідження документів, отримання і використання інформації, що міститься у них. По-третє, криміналістичне документознавство вивчає і забезпечує своєю науковою продукцією слідчу, оперативно-розшукову, судово-експертну практику посадовців і органів, що мають повноваження на пошук, відпрацювання і використання криміналістично значущих документів і пов'язаних з ними слідів. Інакше кажучи, адресатами криміналістичної наукової продукції, яку розробляють вчені-документознавці, є слідчі, оперативні працівники органів досудового розслідування, прокурори, судді, експерти-почеркознавці, експерти-авторознавці, експерти-бухгалтери та інші юристи-практики і фахівці, які мають відношення до виявлення, надання, дослідження, використання документів під час вирішення за їх допомогою і на їх основі різних завдань у кримінальному судочинстві.

Криміналістичне наукове документознавство має ще один важливий напрям впровадження своїх розробок прикладного характеру — навчальний процес, пов'язаний з підготовкою кадрів для правоохоронних і судових органів, підвищенням професійної майстерності співробітників цих органів. Основне завдання цього дидактичного документознавства — підвищення ефективності формування у студентів (слухачів) теоретичних знань і практичних навичок з документознавства на різних етапах виявлення, процесуально-криміналістичного відпрацювання та використання документів і пов'язаних з ними слідів у подальшій діяльності.

Список використаної літератури

1. *Судебник 1550 года и комментарий / Российское законодательство X—XX веков : в 9 т. ; под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. л-ра, 1985. — Т. 2 : Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства ; отв. ред. А.Д. Горский. — 520 с.*
2. *Губина А.М. Судебное исследование документов в западной Европе в 16—18 веках / А.М. Губина // Актуальные проблемы экономики, образования и науки : матер. третьей рег. науч.-прак. конф. (Кисловодск, 28—29 янв. 2010 г.) / Филиал ГОУ ВПО «Ростовский государственный экономический университет. — Кисловодск, 2010. — 192 с.*
3. *Кравченко В.И. Графология: характер по почерку : учеб.-метод. пособ. / В.И. Кравченко. — СПб., 2006. — 92 с.*
4. *Моргенштерн И.Ф. Психографология. Наука об определении характера и наклонностей людей по его почерку / И.Ф. Моргенштерн. — М. : Наука, 2006. — 376 с.*
5. *Терзиев М.В. Введение в криминалистическое исследование документов : учеб. / М.В. Терзиев, А.А. Эйсман. — М. : МГУ, 1949. — Ч. 1. — 111 с.*
6. *Белкин Р.С. Пути развития криминалистики по идеям Е.Ф. Буринского / Р.С. Белкин // Е.Ф. Буринский и современная криминалистика : матер. всерос. крим. чтений (Ижевск, 18 июня 1999 г.) / Институт права, соц. упр. и безопасности. — Ижевск, 2000. — С. 3—63.*
7. *Крылов И.Ф. В мире криминалистики : пособ. / И.Ф. Крылов. — Л. : ЛГУ, 1980. — 279 с.*
8. *Будзієвський М.Ю. До дискусії про поняття електронного документа // Держава та регіони. — Серія : Право. — 2011. — № 1. — С. 167—170.*
9. *Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3-х т. / Р.С. Белкин. — М. : Юристь, 1997. — Т. 1 : Общая теория криминалистики. — 408 с.*
10. *Лейман И.И. Науковедение и проблема единства наук. Методологические проблемы взаимосвязи и взаимодействия / И.И. Лейман. — Л. : Наука, 1970. — 347с.*
11. *Криминалистика / [под ред. В.А. Образцова]. — М. : Юристь, 1997. — 744 с.*
12. *Агафонов В.В. Криминалистика: Вопросы и ответы : учеб. пособ. / В.В. Агафонов, А.Г. Филиппов. — М. : Юриспруденция, 2000. — 168 с.*
13. *Андреев С. Документ как объект криминалистики и следственной практики / С. Андреев, В. Образцов // Уголовное право. — 2000. — № 2. — С. 79—82.*